

IWONA NOWAKOWSKA-KEMPNA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8043-1374>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie

WIZERUNEK MAŁOWANY FRAZEOLOGIĄ (NA PRZYKŁADZIE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO)

A picture painted in phraseology (on the example of Ukrainian language)

WYRAZY KLUCZOWE: wizerunek, uczucie, frazeologia, wizerunek frazeologią stoi, charakterystyka twarzy i zachowania człowieka smutnego, radosnego, zaskoczonego, przestraszonego, językoznawstwo kognitywne, konceptualizacja

KEYWORDS: picture, emotion, phraseology, picture painted in phraseology, picture of sad, joyful, surprised, fear man's face and behaviour, cognitive linguistics, conceptualization

ABSTRACT: The metaphorical title A Picture Painted in Phraseology is meant to refer to the created picture of EMOTIONS, though the material used here is not paint, but the phrasemes employed in the description of EMOTIONS. By default, the phraseology of EMOTIONS is destined to create their picture. This picture is usually conventional since phrasemes are linguistically well entrenched and conventional. The correlation between the appearance of an experiencer, the picture of his or her face and behaviour, and his or her emotional state becomes a basis for the creation of numerous phrasemes, which are indicative of this correlation. The picture exists both in language and cognition. Phrasemes produce a specific picture of an experiencer who undergoes an emotion in such a way that one may argue that a picture is actually painted in phraseology. The final result is the picture of FACE and BODY, displaying joy, sadness, fear or surprise, which is exclusively characteristic of a particular emotion.

Skomplikowana natura emocji i ich miejsca w życiu psychicznym są tak wieloaspektowe (Goleman 1997, 15), że można je charakteryzować w wielu wymiarach, co podkreśla J. Zagrodzka:

Emocje bowiem to zjawiska tak złożone, że można je rozpatrywać jako behawioralne i wegetatywne zmiany na bodziec biologicznie znaczący lub też jako wewnętrzny proces przeżywania lub wreszcie jako zjawisko społeczne regulujące interakcje między ludźmi (2011, 359).

M. E. Szepietowska i H. Misztal (2002, 84) dodają: „Emocje odzwierciedlają stosunek człowieka do ludzi, zjawisk, rzeczy, siebie, swego organizmu czy własnego

działania” (por. także Jasielska 2013; Dąbrowski 2014; Młynarska-Jurczuk 2016 i in.). B. Russell (1995, 54-55) aspekt behawioralno-wegetatywny wiąże z wiedzą bezpośrednią (pozapojęciową), natomiast przeżycie psychiczne z wiedzą pośrednią (opisową), dającą się ocenić kognitywnie i wyrazić językowo. A. Wierzbicka (1971, 30-35), podobnie jak L. Wittgenstein (1953/1972), etap rozeznania przedjęzykowego uważa za niedefiniowalny, definiując uczucia poprzez odniesienie do wiedzy pośredniej np. przyczyn, objawów i/lub skutków, które wywołują uczucia (zob. także Wierzbicka 1971, 29-35; 1992, 227-258; 1999, 138-150). Tylko uczuciom (jako pozapojęciowym pierwotnie i w związku z tym niedefiniowalnym) przysługuje kreowanie ich wizerunku za pomocą frazeologii, bowiem informację (wiedzę naukową i potoczną) podaje się wprost, a nie za pomocą wytworzonego obrazu językowego. Aby lepiej zrozumieć tytuł prezentowanego artykułu, przypomnijmy, iż WIZERUNEK oznacza wykreowany obraz czegoś (np. obraz UCZUĆ), a obrazy się maluje. Tworzywem przy malowaniu obrazu jest jakaś materia, zwykle są nimi farby, tutaj zaś jest to frazeologia/frazeologizmy, za pomocą których charakteryzujemy uczucia. Frazeologia UCZUĆ programowo służy stworzeniu ich WIZERUNKU. Zwykle jest to wizerunek konwencjonalny, bo i skonwencjonalizowane są frazeologizmy, za pomocą których charakteryzujemy UCZUCIA. Drugą ich cechą jest ekspresywność – nacechowanie emocjonalne, odznaczające się dużą, czasem wręcz niezwykłą siłą językowego wyrazu, np.

- (1) X stoi z rozdziawioną gębą.
- (2) X wyskoczył na y z pyskiem.
- (3) X z kłami i pazurami rzucił się na y.
- (4) X tonie we łzach a. w rozpachy.
- (5) X skończył się a. umarł ze śmiechu.

W definicji WIZERUNKU (wymienne: image'u) czytamy: ‘wykreowany przez osobę, np. artystę, polityka (lub na jej użytek przez innych) obraz własnej osobowości; także: wypracowane (często przez specjalistów w tym zakresie) publiczne oblicze firmy, przedsiębiorstwa, organizacji itp., przedstawiające je w korzystnym świetle i służące zdobywaniu społecznej akceptacji dla działalności tejże osoby, firmy itp., a tym samym pozyskiwaniu coraz większych rzesz klientów, sympatyków, członków; publiczny wizerunek’ (Dunaj 1996, 317) oraz 2) ‘podobizna, portret, fotografia, obraz’, a także 3) ‘odbicie, odzwierciedlenie, odtworzenie, obraz czegoś’ (tamże, 1233). Tym samym pojawia się sugestia, iż WIZERUNEK to obraz UCZUĆ w języku, a dokładniej – obraz utrwalony we frazeologizmach, przy czym zarówno użycie określenia ‘obraz’, jak i ‘frazeologia’ ma znaczenie i rozumienie metaforyczne. Pojęcie WIZERUNEK należy odnieść do OBRAZU, a słowo OBRAZ przywołuje termin *językowy obraz świata* (zob. Bartmiński 2012, 11-35), z zaznaczeniem, iż to język – w świadomości człowieka, który go przyswaja – tworzy (w pewnym

stopniu i pewnym zakresie) obraz świata. Z różnych definicji językowego obrazu świata (zob. przegląd: tamże, 12) dla niniejszych rozważań istotna jest dynamika tworzenia owego obrazu, którą powinien odzwierciedlać WIZERUNEK. Trzeba nadto zaznaczyć, iż ani modele propozycjonalne nastawione na charakterystykę przyczyny uczucia, ani modele metonimiczno-metaforyczne opisujące jego objawy nie przynoszą reprezentacji semantycznej uczucia, gdyż jest ono niedefiniowalne. Przybliżają zaś jego rozumienie w poznaniu i języku, czyli konceptualizację.

Przedmiotem niniejszego artykułu nie będzie konceptualizacja UCZUCIA (por. Lakoff 1987/2011; Kövecses 1995, 2000; Nowakowska-Kempna 1995; 2000; Kikiewicz 2005; 2006), lecz tworzenie WIZERUNKU – efektu obserwacji zewnętrznej postaci *expericera* przez obserwatora, co przyniesie opis symptomów związanych z danym uczuciem o charakterze metonimicznym, ustrukturyzowanych we frazeologii. Taki typ analizy WIZERUNKU uczucia możliwy jest dzięki jednoczesnym przyjęciu założeń o:

- punkcie widzenia obserwatora;
- uświadomieniu sobie uczuć osoby trzeciej (a nie: przeżywaniu uczucia);
- badaniach redukcyjnych (wykorzystujących dane różnych nauk kognitywnych i neuronauki do charakterystyki uczuć);
- odpowiedności symptomów i konwencjonalnych sposobów mówienia o nich o postaci frazeologizmów;
- tezie o ucieleśnionym umyśle;
- realizmie doświadczeniowym.

W naszym przypadku frazeologizmy (w ten sposób) tworzą wizerunek UCZUĆ. Słownictwo – w tym frazeologia – stanowi klasyfikator doświadczeń społecznych, relewantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo (Tokarski 1999, 9-11) i jest z kulturowo-poznawczego punktu widzenia – obiektem wielu analiz językowych (Lewicki/Pajdzińska 1993; Pajdzińska 1991; Nowakowska-Kempna 1995; 2000; Mikołajczuk 2009; Kaczmarek 2018 i in.).

G. Lakoff (1987/2011) i M. Johnson (1987), pisząc o doświadczeniach człowieka, płynnie łączą etapy wiedzy bezpośredniej i pośredniej, odwołując się do koncepcji ucieleśnionego umysłu, por. założenia *realizmu doświadczeniowego* (Lakoff 1987/2011, XIV-XV; Johnson 1987), gdzie się podkreśla, że myśl jest nierozzerwalnie związana z ciałem, a struktury konceptualne są kształtowane przez nasze doświadczenia.

Refleksję o emocji/uczuciu dobrze wyraża formuła: *X czuje coś*, odzwierciedlająca owo doświadczalne czucie, przy czym pojęcie *czuć* bywa uważane za indefinibulum bądź za predykat o znaczeniu ‘odczuwać coś, przeżywać’, przy czym trudno o uniknięcie błędnego koła definicyjnego, związanego z wymienianiem ‘doznania’ przy *czuć* oraz ‘czuć’ przy *doznaniu* (Wierzbicka 1999, 140-142). Można wszakże uznać, że tak podstawowe doświadczenie narażone jest na tego typu niedogodność semantyczną. W niniejszym artykule pojęcie *czuć* jest ważne dla definicji

semantycznej uczucia, stając się dla niej swoistym *genus proximum*, natomiast w definicji owo *coś* ulega opisowi, a jego wypełnienie (tj. wypełnienie treścią zaimek nieokreślonego) przynosi specyficzną *differentia specifica* danego uczucia. W definicjach uczuć czytamy:

Uczucie to stan świadomości – czucia czegoś polegającego na przeżyciu wartości, połączony obowiązkowo z zaangażowaniem ciała, tj. wyzwalający korelację wyglądu twarzy i postaci experiencera z działaniem systemu nerwowego (Nowakowska-Kempna 1995, 125; 2000, 382)

oraz

Emocja to subiektywny stan psychiczny, uruchamiający priorytet dla związanego z nią programu działania. Odczuwaniu emocji towarzyszą zwykle zmiany somatyczne, ekspresje mimiczne, pantomimiczne oraz specyficzne zachowania (Doliński 2016, 514).

W pracach psychologicznych podkreśla się także nieodwracalność i automatyczność biologicznie uwarunkowanych reakcji emocjonalnych (tamże, 517), co w pierwszej definicji zostało podkreślone jako obowiązkowe połączenie uczucia z jego biologicznym podłożem. Uczucia można również starać się ukryć, skutecznie – ukryć i wówczas mówimy: *po x nie było poznać, co czuje a. przeżywa, x ukrywa swoje uczucia*. Przy szerokim rozumieniu emocji obejmują one afekty, czyli uczucia krótkotrwałe (np. *smutek, gniew, radość*), nastroje (*jestem smutny, smutno mi*) oraz usposobienia (np. *wesołek, smutas, złośnik*), przy wąskim – emocja i uczucia krótkotrwałe są synonimiczne.

Skomplikowaną naturę emocji odkrył już Arystoteles, łącząc ją z czterema wymiarami: ewaluacyjnym (pożądane – niepożądane), odczuciowym (przyjemne – przykre), behawioralnym (spontaniczny impuls do działania) i cielesnym (Knuttila 2004, 32). A. Dąbrowski (2014, 125) zaznacza: „Zdroworozsądkowy sposób myślenia każe przyjąć, że postrzeganie pewnych faktów pobudza stany emocjonalne i że te stany wywołują pewne zmiany cielesne”. Emocje wiążą się z rejestracją przez experiencera zmian cielesnych, zwłaszcza w jego organizmie, natomiast obserwator experiencera spostrzega je na jego twarzy, w jego wyglądzie lub zachowaniach, a także działaniu:

- (6) X idzie ze zwieszoną głową.
- (7) X przycupnął ze strachu.
- (8) X siedzi chicho jak mysz pod miotłą.
- (9) X śmieje się od ucha do ucha.
- (10) X podskakuje z radości.
- (11) X posypuje głowę popiołem.
- (12) X trzasnął pięścią w stół.
- (13) X wyskoczył na y z buzią a. z pyskiem.

Obserwacje takie zawarte są w pracach różnych badaczy, nie tylko filozofów czy psychologów, lecz także antropologów, socjologów, psychiatrów i kognitywistów różnych specjalności, w tym – językoznawców.

Korelacja wyglądu experiencera, obrazu jego twarzy, zachowania związanego z przeżyciem emocjonalnym, zakotwiczonego w jego jestestwie, działaniu systemu nerwowego, pobudzającego organy wewnętrzne człowieka przeżywającego emocję, staje się podstawą opisu uczucia i jego rozumienia w poznaniu i języku (Johnson-Laird/Oatley 1989, 81-123), co umożliwia ustalenie konceptualizacji uczucia (Langacker 1995, 52; Lakoff 1987/2011, 376-414). Modele konceptualizacji uczuć, tak bogato reprezentowane w literaturze przedmiotu (por. Lakoff 1987/2011; Kövecses 1995; 2000; Nowakowska-Kempna 1995; 2000; Mikołajczuk 2009; Kiklewicz 2005; 2006; Kaczmarek 2018), stają się podstawą ich rozumienia i poznania. G. Lakoff (1987/2011, 376-414) odsłania konceptualizację poprzez przedstawienie scenariusza (skryptu) wzrastania intensywności uczucia aż do postaci steniczej, natomiast A. Kiklewicz (2006, 300-308) poprzez podanie czterech wymiarów modelu metaforycznego: kauzacji, oddziaływania, stadium i stopnia. Ważnym elementem są również doświadczenia cielesne charakteryzowane w języku (Ortony/Clore 1989, 125-137), głównie za pomocą frazeologizmów (Pajdzińska 1991, 87-109; Nowakowska-Kempna 1995; 2000; 2001; Mikołajczuk 2009; Kaczmarek 2018). Konwencjonalne objawy uczucia (twarz, sylwetka experiencera, jego zachowanie) korzystają z konwencjonalnych frazeologizmów jako sposobów mówienia o uczuciach (Pajdzińska 1991, 87-109). Tworzą one specyficzny wizerunek experiencera doświadczającego uczucia tak, że można powiedzieć: „Wizerunek frazeologią stoi”.

Symptomy uczucia mogą być charakteryzowane z punktu widzenia experiencera – wówczas mówi on głównie o wewnętrznych doznaniach, związanych z przeżyciem emocjonalnym, bądź też z punktu widzenia obserwatora – wówczas mówi on głównie o zewnętrznym wyglądzie i zachowaniu experiencera, przeżywającego uczucie. Przynosi to różnice w konwencjonalnym obrazowaniu sceny (Langacker 2009, 491-492) i zmianę punktu widzenia (tamże, 109-113). Niniejszy artykuł napisany jest w konwencji opisu punktu widzenia obserwatora osoby doświadczającej uczucia, a tym samym wykorzystuje się w nim frazeologizmy charakteryzujące symptomy uczucia, których używa obserwator, mówiąc o uczuciach osoby trzeciej.

Współcześnie istotne znaczenie dla badań nad uczuciami mają nie tylko nauki kognitywne, lecz także neuronauka (Bloom, 2013, 3-15). Dzięki neuroobrazowaniu mózgu można poznać neuronalne korelaty doznań cielesnych o charakterze emocjonalnym i równocześnie korelaty wyższych czynności poznawczych towarzyszących uczuciom. Rozpoznaniu emocji, dzięki jej zewnętrznym objawom (wygląd twarzy i osoby experiencera oraz jego zachowań i działań), towarzyszy zarówno wynik neuroobrazowania za pomocą tomografu SPECT, jak i symbolizacja w języku, często w wypowiedzi pojawiające się skonwencjonalizowane frazeologizmy (Lewicki/Pajdzińska 1993, 307-326), za pomocą których charakteryzujemy konwencjonalne uczucia.

Badania z zakresu neuroobrazowania tomografem SPECT układu limbicznego, płatów skroniowych, jądra migdałowego (amygdale), podwzgórza (hypothalamus) umożliwią pomiar procesów zachodzących w mózgu człowieka doświadczającego uczucia/experiencera, procesu odpowiadającego danemu uczuciu, ukazując neuronalne korelaty przeżycia smutku, radości czy strachu (Bloom 2013, 3-15).

Dokonując analizy semantycznej za pomocą modeli kognitywnych, które reprezentują jej poszczególne ogniwa, G. Lakoff (1987/2011, 66) zaproponował cztery rodzaje tych modeli: proporcjonalne, schematyczno-wyobrażeniowe, metonimiczne oraz metaforyczne. Trzy ostatnie stanowią rozszerzenie modeli propozycjonalnych i pozwalają lepiej zrozumieć sens danego pojęcia i wyeksponować jego elementy. W efekcie procesu prototypizacji modele kognitywne (WMK – wyidealizowane modele kognitywne, zob. tamże, 115-118) są zróżnicowane zgodnie z wyborem ich zawartości (np. modele metonimiczne czy metaforyczne), sposobu (re)konstruowania: prototyp, schemat, hierarchia, skrypt czy rama (Lakoff 1987/2011), typu myślenia: ideały, stereotypy socjalne, typowe przykłady, wytwory (tamże, 83-88). Odwołując się do typów myślenia, Lakoff (tamże, 78-89) przypomina, iż bazują one na pewnych stereotypach i kulturowych oczekiwaniach oraz przekonaniach, czym dane zjawisko/obiekt, stan rzeczy być powinien. Niezwykle ważne jest również przejście od modelu kognitywnego do symbolicznego, który ujawnia się w języku (tamże, 286). Siła wyrazu i charakterystyka semantyczna wyraża się w opisie UCZUĆ. Podstawą WIZERUNKU, w tym przypadku WIZERUNKU UCZUĆ, staje się przed wszystkim ludzka twarz. Można przyjąć, iż uwagi na ten temat dotyczą ważności twarzy w opisie WIZERUNKU, w którym percepcja łączy się z językowymi wykładnikami charakterystyki UCZUĆ (por. Darwin 1988; Ribot 1912; Wierzbicka 1999, 159-161).

Twarz jako niezwykle plastyczna i ekspresywna część ciała człowieka “praktycznie spełnia funkcję nadajnika przekazującego światu to, co aktualnie czujemy” (Lowen 1991, 144; 1992), a ludzie nastawieni są na obserwację twarzy swojego rozmówcy czy uczestnika spotkania. Obserwacja twarzy interlokutora towarzyszy nam ludziom od narodzin, dlatego wygląd twarzy człowieka smutnego, wesołego, przestraszonego czy zaskoczonego należy do klasycznych obrazów doskonale utrwalonych w naszej pamięci, a dzięki językowi utrwalonych kognitywnie i symbolicznie.

Aby zrozumieć związki opisu WIZERUNKU danego uczucia z konceptualizacją UCZUCIA, trzeba przypomnieć podstawowe założenia takiej analizy. G. Lakoff (1987/2011, 371) zakłada bowiem:

[...] strukturę pojęciową emocji można analizować szczegółowo, wykorzystując metody [kognitywne] [...] w celu systematycznych studiów nad wyrażeniami rozumianymi metaforycznie [aby się przekonać], czy wówczas nie zauważamy jakiejś spójnej struktury pojęciowej (tamże, 377).

Za taką uznaje autor scenariusz uczucia (tamże). Autor stwierdza, iż opis wyglądu ciała *experientera*, czyli zdarzenia-skutku może być dokonany poprzez przywołanie wielu metafor, dodajmy metonimii i metafor, które odsłaniają dobrze zorganizowaną strukturę pojęciową uczucia. G. Lakoff pisze (tamże): „[...] za wszystkimi tymi wydarzeniami kryje się spójna organizacja pojęciowa, w dużej mierze o charakterze metaforycznym i metonimicznym”. Przywołując potoczną teorię fizjologicznych efektów uczucia (gniewu, tamże, 376-411) czy innych uczuć (Kövecses 1995, 2000), autorzy odsłaniają ich metonimiczną i metaforyczną naturę. W przypadku WIZERUNKU sporządzonego z punktu widzenia obserwatora będą to jedynie objawy zewnętrzne związane z wyrazem TWARZY *experientera*, jego zachowaniem (gesty, mimika, ruchy ciała) oraz działaniem (będącym następstwem/skutkiem uczucia), a więc nie – całość efektów uczucia, a jedynie CZĘŚĆ tworząca WIZERUNEK. G. Lakoff i M. Johnson (2001, 59) charakteryzują metonimię, pisząc: „Metonimia natomiast pełni głównie funkcję desygnacyjną, co pozwala nam używać pewnego pojęcia tak, aby zastąpiło inne” (tu: frazeologizmu zamiast nazwy uczucia). Nie jest to jedynie mechanizm desygnacyjny, gdyż „umożliwia ona także lepsze porozumiewanie się. Na przykład – dzięki metonimii CZĘŚĆ za CAŁOŚĆ możemy wyróżnić wiele części, które mogą reprezentować całość” (tamże, 59). Sytuacja taka ma miejsce, gdy tworzymy WIZERUNEK TWARZY *experientera* i/lub jego CIAŁA z perspektywy obserwatora (brak wówczas odniesień do wewnętrznych doznań *experientera*). Na tym polega specyfika WIZERUNKU.

Nasze rozważania rozpoczyna zestaw wrażeń frazeologicznych, które ukazują percepcję zaskoczenia, smutku i radości, strachu na twarzy *experientera*. Staje się on podstawą konceptualizacji uczucia w dalszej kolejności (Langacker 2009, 52-53), a tutaj służy WIZERUNKOWI.

WIZERUNEK TWARZY człowieka przeżywającego smutek (metonimie):

- (14) Стиснути а. зціпити а. заціпити вуста
'Ścisnąć mocno wargi, nie mogąc niczego powiedzieć (przy smutku)'
- (15) Налити а. задуті а. сплакані а. аж сині очі
'Obrzękłe а. podsiniałe а. podsinione oczy'
- (16) Очі аж впали
'Zapadłe а. przymknięte oczy'
- (17) Очі повпадали (вглиб)
'Oczy zapadły się а. wpadły komu głęboko'
- (18) Х схлипує, шморгає носом
'X rochliruje а. pociąga nosem'
- (19) Очі аж впали
'zapadłe oczy'
- (20) Х має бліді (побілілі) вуста а. губи
'X ma usta blade а. wargi'

- (21) X губу кривить (скривив) до плачу (пхинькання – про дитину)
‘X skrzywił usta do płaczu a. jak do płaczu’
- (22) Губу надути а. надувати – сердитися
‘X wzdyma usta’
- (23) Губи дрижать, синіють а. посиніли (від плачу)
‘Usta czyjeś bieleją a. bledną a. sinieją od płaczu’
- (24) X стискає а. зціплює губи (з болю чи спересердя)
‘X zaciska a. zacisnął wargi’
- (25) X кусає губи (плачучи), прикушує губи а. язика (замовкнути)
‘X gryzie a. przygryza a. zagryza wargi’
- (26) Борода дрижить а. трясеться
‘Broda trzęsie się komu’
- (27) X стискає а. стиснув зуби (спересердя а. з болю)
‘X zacisnął a. ścisnął szczęki a. zęby’

WIZERUNEK TWARZY człowieka przeżywającego radość (metonimie):

- (28) X сміється, радіє, тішиться, сміється, веселиться
‘X śmieje się a. weseli się a. raduje się’
- (29) X має усміх на лиці а. обличчі (має усміхнене лице а. обличчя)
‘X ma uśmiechnięte usta a. uśmiecha się a. czuje a. odczuwa radość’
- (29) Сльози радості а. зворушення з радості, прояви радості, хвилини а. миті радості
‘Łzy radości, objawy radości a. okrzyki a. oznaki a. uśmiech a. chwile’
- (30) З радістю а. із задоволенням, радісно, весело
‘Z radością a. radośnie’
- (31) X підскакує а. скаче з радості а. на radoщах
‘X podskakuje a. skacze a. podskoczył z radości’
- (32) X показує, виказує, висловлює радість
‘X objawia a. okazuje a. wyraża radość’ (por. Dricz 2014; Kransobajewa-Czorna 2017; Ogar 2016).

Pewna trudność analizy może wynikać z faktu, iż niektóre frazeologizmy mają szerszy zakres i nie odnoszą się tylko do jednego uczucia: *x-owi trzęsie się broda* → z wysokiej temperatury; *do płaczu* а. *ze smutku*, *z radości* (*wyje ze śmiechu*), *ze złości* а. *z oburzenia*, jednakże użyte w określonym kontekście i konsytuacji służą danemu uczuciu. Przy frazeologizmach G. Lakoff (1987/2011, 376-408) podaje zarówno informację o uczuciu, np. *x pienieł się z gniewu* а. *ze złości*, jak i jej nie przytacza explicytnie: *x pienieł się* (tamże, 376).

Jednakże o wiele częściej niż z percepcją danego uczucia we frazeologii metonimia łączy się z metaforyzacją, por. *X ma obwisłe brwi* а. *powieki* wobec: *X ma chmurę na czole*. Takie połączenie metonimii: *twarz ZA experiencera*, *ciało experiencera ZA niego* samego z metaforą zostało rozpoznane przez L. Goosensa

jako zjawisko typowe dla poznania i języka oraz określone za pomocą terminu metaftonimia (Goosens 1990, 323-340). Najczęściej bowiem przy analizie WIZERUNKU *experientera* poprzez charakterystykę jego twarzy, ciała i zachowania w języku spotykamy się z metaftonimią. Metonimia: *x ma obwisłe brwi* a. *powieki* odnosi się do fizjologicznie spostrzegalnej obserwacji *experientera* i jest – w odpowiednim kontekście – jednoznacznie łączona z uczuciem smutku (*obwisłe brwi* nie są wówczas cechą indywidualnej urody człowieka), podczas gdy *x ma chmurę na czole* oddaje podobne doznanie opuszczenia brwi i powiek, ale ma charakter metaforyczny, gdyż na czole mamy skórę, a nie – chmurę.

Metaftonimia zakłada nakładanie się na siebie dwóch procesów kognitywnych, najpierw metonimii (zwykle obserwowalnej), a następnie metafory (interpretacja w poznaniu).

Tytułem przykładu przedstawiamy taki WIZERUNEK dla SMUTKU oraz WIZERUNEK twarzy i zachowania emocjonalnego i RADOŚCI w języku ukraińskim wraz z podaniem odpowiadających im frazeologizmów w języku polskim.

WIZERUNEK TWARZY człowieka przeżywającego smutek (metaftonimie):

- (33) X дере а. вириває а. рве волосся (собі) на голові з болю а. розпачу
'X drze а. rwie sobie włosy na głowie'
- (34) Волосся посивіло (б) кому
'Włosy by komu zbiełały'
- (35) X хмуриться хмурить чоло
'X chmurzy się а. zachmurza czoło'
- (36) X має понурі а. понуркуваті очі а. лице а. вигляд
'X ma ponure а. przygasłe oczy'
- (37) X має скляні а. порожні очі
'X ma szklane oko а. oczy'
- (38) X-ові мигає(ться) чи темніє а. потемніло, чи двоїться а. троїться в очах
'X-owi się miga а. mąci а. pociemniało а. ściemniało а. troi (mu) się w oczach'
- (39) Мурашки а. комашки перед очима бігають, зорі стали в очах
'Mroczki а. świece а. świetliczki stają komu w oczach'
- (40) X має а. носить смуток а. біль в очах а. у погляді
'X ma smutek w oczach а. ból'
- (41) X дивиться а. заглянув чомусь (смерті а. біди а. нещастю а. страху а. переляку) в очі.
'X patrzy а. spojrzął а. zjrzał czemu (śmierci, niszczeniu itp. w oczy)'
- (42) Щось зняло а. забрало а. забирає сон
'Coś spędza X-owi sen z oczu'
- (43) X має повішений ніс
'X ma zapadły nos'
- (44) X має зболений вигляд а. вуста
'X ma bolesne usta а. ścięte bólem а. cierpienie'

- (45) Зівв'ялий вигляд
'X ma zwiędłe usta'
- (46) X не може нічого до рота а. вуст взяти
'X nie może nic do ust włożyć'
- (47) Слова застигли на вустах X-а
'Słowa zamarły w czyiś ustach'
- (48) Губи X-а кривляться а. скривилися а. скорчилися до плачу
'Usta x-a drgają a. kurczą a. latają w febrze a. układają się do płaczu'

WIZERUNEK TWARZY i ZACHOWANIA EMOCJONALNEGO człowieka przeżyającego radość (metafonymie):

- (49) X підскакує а. скаче з радості а. на radoщах
'X tańczy z radości'
- (50) X плескає а. плеще у долоні, співає
'X klaszcze w dłonie a. śpiewa'
- (51) Скули звело а. живіт болить від сміху чи зірвати а. надірвати живіт зі сміху
'Broda a brzuch się trzęsie X-owi ze śmiechu'
- (52) X-у розвиднилося а. роз'яснилося (чоло а. на чолі а. на лиці а. в очах)
'X rozjaśnia się a. rozchmurza a. wypogodził czoło'
- (53) має веселі, живі, сяючі очі
'X ma oczy wesole, żywe'
- (54) Це тишить око а. очі X
'To jest miłe dla oka a. oko bawi'
- (55) Щось тишить око а. очі, зір а. погляд притягує/вабить
'Coś cieszy oko a. oczy a. ciągnie a. nęci a. syci a. pociąga a. poruwa a. przyciąga a. rwie a. wabi oczy'
- (56) Щось тишить око а. очі, зір а. погляд притягує а. вабить виглядом чогось або когось
'X syci a. pasie (swoje) oczy czym a. widokiem czego a. czym'
- (57) Разить а. б'є в очі
'Coś uderza oczy'
- (58) X має радість в очах, світить радістю в очах, світиться/іскрить з радості (в очах)
'X ma radość w oczach'
- (59) Очі X всміхаються до когось а. чогось
'Oczy X-a śmieją się do kogo a. czego'
- (60) Усміх сходить на вуста
'Uśmiech spływa na usta a. wybiega na usta'
- (61) Усмішка а. радість не сходить а. не зникає з чийось вуст а. з лица
'Uśmiech (radości) nie schodzi z warg czyichś a. ust'
- (62) X кипить а. пирскає радістю
'X kipi a. tryska radością'

WIZERUNEK może obejmować nie tylko twarz *expericera*, lecz także całą jego postać (doznania i zachowania) i być opisywany poprzez wrażenia (zewnątrzne bądź wewnętrzne – trudniej dostrzegalne) obserwatora. Tytułem przykładu rozpatrzmy metaftonimie frazeologiczne ZASKOCZENIA w języku ukraińskim, które taki obraz przynoszą (por. psychologia postaci, Gestalttheorie).

WIZERUNEK POSTACI człowieka przeżywającego zaskoczenie (metaftonimie):

- (63) Вилупити а. вилуплювати очі, витріщати а. витріщити очі
'wybałusza a. wytrzeszcza oczy'
- (64) Вирячати а. вирячити очі, Х вирячає очі
'X mruga oczyma'
- (65) Стоїть з широко відкритими очима
'Zostaję z szeroko otwartymi oczami'
- (66) Очі вискакують а. Очі вискакують з орбіт
'Oczy mu wyskakują'
- (67) Не вірить власним а. своїм вухам
'Nie wierzy swoim uszom'
- (68) Широко відкривши рот
'Otwiera szeroko usta'
- (69) Разинув рот а. Пересохло в роті
'Zaschło mu w ustach, zaschły mu usta'
- (70) Стоїть з відкритим а. роззявленим ротом
'Stoi z otwartymi a. rozdziawionymi ustami'
- (71) Відкрив рот зі здивування
'Otworzyłem usta z zaskoczenia'
- (72) Онімів від здивування
'Oniemiałem z zaskoczenia'
- (73) Ковтнув язик
'Połknął język, zatkało go'
- (74) Щелепа впала
'Szczęka mu opadła'

Całościowo prezentację WIZERUNKU *expericera* można przedstawić w następujący sposób, np. na materiale STRACHU (Maia 1998):

I. ZMIANA WYRAZU TWARZY: MASKA STRACHU

A. Fizjonomia twarzy – mimika:

- (75) Х потемніло в очах
'X-owi robi się ciemno, a. czarno przed oczyma'
- (76) Х має страх/переляк о очах
'X ma strach w oczach, a. przerażenie'
- (77) Х вирячає/вирячив, витріщив, вилупив очі
'X wybałusza, a. wytrzeszcza, a. szeroko otwiera oczy'

- (78) волосся стає дїба/дїбки
'włosy stają dęba komu'
- (79) аж волосся стає дїба/дїбки
'aż włosy stają komu na głowie'
- (80) X повісив/опустив вуха.
'X spuścił, a. zwiesił uszy'
- (81) X повісив/опустив носа
'X spuścił a. zwiesił nos'
- (82) Кров накрила кому лице, облила кому серце, хвиля/прилив наливає серце
'Krew, a. fala krwi napływa (komu) a. ściekła, a. uciekła, a. zbiegła do serca'
- (83) Волосся (когось/комусь) стало дїбки (дїбом стало) на голові
'Włos a. włosy jeżą się a. stają dęba na głowie'

B. Niespotykane reakcje głosowe i sposoby mówienia:

- (84) X як заткнуло
'X zatkało'
- (85) X не може дати (подати) голосу (звуку) з себе
'X nie może dobyć a. wydobyć głosu a. głosu z siebie a. dźwięku a. z piersi a. z gardła'
- (86) щось хапає (вхопило) X за горло
'coś, np. strach, chwytą X za gardło'
- (87) X онімів, отетерів зі страху
'X oniemiał a. ściępnął ze strachu'
- (88) X навіть рота зі страху не сміє відкрити (роззявити)
'X nie śmie ust otworzyć ze strachu'
- (89) X пересохло горло/в горлі
'X-owi zascho w ustach a. w gardle ze strachu'
- (90) Душить (клубок стоїть) в X у голі
'X dusi się a. ma dławienie w gardle'
- (91) X пересохло в горлі зі страху (переляку)
'X-owi zasycha a. zaschło w gardle ze strachu a. w buzi (ze strachu)'
- (92) Аж дух X заперло/сперло зі страху
'X-owi zapiera dech ze strachu'
- (93) X не сміє навіть рота відкрити
'X nie śmie otworzyć ust'
- (94) У горлі/в роті X пересохло зі страху (з переляку)
'X-owi zaschło w ustach ze strachu'
- (95) X забув язика у роті, X ковтнув язика, наприклад, зі страху
'X zapomniał języka w buzi a. ustach a. gębie, np. ze strachu'
- (96) X зацокотів зубами
'X szczęka zębami'
- (97) зуб на зуб (кого) скаче
'zab o zab komu dzwoni'

C. Zmiana koloru skóry:

- (98) X збліднів зі страху
'X zbladł ze strachu'
(99) X збілів зі страху
'X pobladł ze strachu'
(100) X блідий, як стіна, як полотно, як хутка, як крейда, як вапно
'X jast blady jak ściana a. płachta a. płótno a. papier a. chusta a. kreda'
(101) X білий на лиці
'X jest blady na twarzy'
(102) Бліді вуста
'Blade usta'
(103) X посірів
'X poszarzał'

D. Obniżenie temperatury i potliwość:

- (104) X відчував (мав) росу холодного поту на лобі
'X czuł kropelki zimnego potu na czole'
(105) Холодний піт, роса/краплі холодного поту виступили/вийшли на лоб/чоло
'zimny pot a. krople potu występują, a. wystąpiły na czoło'
(106) Сьомий піт, сьомі поти б'ють/виступили/вкрили
'siódmy pot, a. siódme poty'

II. ZAKŁÓCENIA PŁYNNOŚCI RUCHU, DODATKOWE RUCHY CIAŁA, RĄK i NÓG:

- (107) руки X дрижать (трусяться)
'X-owi drżą a. trzęsą się ręce'
(108) Клубок став у голі
'Serce komu podchodzi do gardła'
(109) дремував (кинувся) на втьюки зі страху (з переляку)
'X rzuca się ze strachu a. ze strachu do ucieczki'
(110) ноги X дрижать (трусяться), вгинаються в колінах
'X-owi drżą a. trzęsą się nogi a. kolana'
(111) ноги X вгинаються
'nogi pod X-em trzęsą się a. załamują'
(112) X весь труситься (дрижить) зі страху (з переляку)
'X cały się trzęsie ze strachu a. drży'
(113) серце X б'є швидше, сильніше, як молотом,
'X-owi serce biło a. bije mocniej, jak wali młotem'
(114) серце X аж вискакує з грудей
'X-owi serce bije jak oszalałe'

III. ZACHOWANIE EMOCJONALNE:

A. Ucieczka paniczna experiencera:

- (115) дременуv (кинуvся) на втьоки зі страху (з переляку)
 'X rzuca się ze strachu a. ze strachu do ucieczki'
- (116) X сходить, зійшов, утік (комусь) з очей, утік з (чийх?) очей
 'X schodzi a. szedł a. ucieka a. zmyka komu z oczu'
- (117) X пуcтився, дався, дременуv на втьоки
 'X rzuca się do ucieczki'
- (118) X втікає щосили, щодуху
 'X ucieka co sił'
- (119) X біжить, побіг, дременуv щосили, щодуху
 'X biegnie a. ucieka, ile tchu starczy'
- (120) X взяв ноги в руки
 'X daje nogi za pas'

B. Zastygnięcie, porażenie i zamarcie experiencera:

- (121) X скорчився наполовину
 'X zwinął się w pół'
- (122) ноги X вгинаються
 'Pod X-em ugięły się nogi'
- (123) X стоїть (став) на тремтячих ногах
 'X stoi a. stał na drżących nogach'
- (124) Коліна X задрижали
 'kolana X się zatrzymały'
- (125) X ноги, як вкопані
 'X nogi wrosły w ziemię'
- (126) X аж присів з остраху (зі страху, з переляку)
 'X przysiadł (za strachu)'
- (127) X сидить тихо, ану мурне (ані муркоче)
 'X siedzi cicho, ani miauknie'
- (128) X сидить тихо, причаївся зі страху
 'X siedzi cicho jak mysz pod miotłą'
- (129) X не дихає (ані дихне) зі страху
 'X nie oddycha ze strachu'
- (130) X не рухається зі страху
 'X nie może poruszyć nogami ze strachu'
- (131) ноги X (як, ніби) вросли у землю;
 'X nogi wrosły w ziemię'
- (132) X став/стоїть, як укопаний, як вкопаний
 'X stoi jak wkorany w ziemię'
- (133) X (як,наче) завмер
 'X znieruchomiał'

- (134) серце X (як, наче, ніби) завмерло, стало в грудях
 'X serce zamarło w piersi'
 (135) X (як, наче) завмер/застиг
 'X zamarł'

* * *

Konieczność przybliżania i osvajania uczuć poprzez odczytywanie ich fizjologicznego WIZERUNKU jest, z jednej strony, ludzką potrzebą stworzenia mentalnych wyobrażeń (obrazowania uczuć), a z drugiej – podstawą konwencjonalnego, utrwalonego we frazeologii sposobu mówienia o nim. Analiza użyteczności frazeologizmów przekonała nas, że mogą one służyć trzem celom: 1) prezentacji językowego obrazu świata (jak mówimy o uczuciach), 2) konceptualizacji (rozumienie uczucia w poznaniu i języku) oraz 3) wizerunkowi (opis postaci experiencera). „Mentalne ciało” jako odczuwające i rozumiejące stanowi sposób komunikacji przeżyć, ale zarazem przywołuje werbalne strategie komunikacyjne na poziomie interpersonalnym.

Bibliografia

- BARTMIŃSKI, J. (2012), *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin, etc.
- BLOOM, F. (2013), *Fundamentals of Neuroscience*. In: Squire, L. et al. (ed.), *Fundamental Neuroscience*. Amsterdam, 3-15.
- DARWIN, K. (1988), *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*. Warszawa, etc.
- DĄBROWSKI, A. (2014), *Czym są emocje? Prezentacja wieloskładnikowej teorii emocji*. W: *Analiza i Egzystencja*. 27, 123-146.
- DRICZ, J. S. [Дріч, Ю. С.] (2014), *Номінативне поле концепту 'радість'/'печаль' в українській мові: етимолого-культурологічний аспект*. В: *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 11, 22-26.
- DOLIŃSKI, D. (2016), *Powstawanie emocji – interakcja mechanizmów biologicznych, psychologicznych i społecznych*. W: Strelau, J./Doliński, D. (red.), *Psychologia akademicka*, 1. Gdańsk, 512-554.
- DUNAJ, B. (1996), *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa, etc.
- GOLEMAN, D. (1997), *Inteligencja emocjonalna*. Poznań, etc.
- GOOSSENS, L. (1990), *Metaphonymy: the Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action*. In: *Cognitive Linguistics*. 1-3, 323-340.
- JASIELSKA, A. (2013), *Charakterystyka i konsekwencje potocznego rozumienia emocji*. Poznań, etc.
- JOHNSON, M. (1987), *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago etc.
- JOHNSON-LAIRD, P./OATLEY, K. (1989), *The Language of Emotions: an Analysis of a Semantic Field*. In: *Cognition and Emotion*. 3, 81-123.
- KACZMAREK, H. (2018), *Konzeptualisierungsmuster des Ärger – Feldes an der Schnittstelle zwischen Kognition und Versprachlichung*. Hamburg, etc.
- KIKLEWICZ, A. (2005), *Die Versprachlichung des Konzeptes „Angst“ – Konzeptualisierung ist doch mental, nicht sprachlich, oder?* In: Kotin, M. L. et al. (Hrsg.), *Das Deutsche als Forschungsobjekt und als Studienfach. Synchronie – Diachronie – Sprachkontakt – Glottodidaktik*. Frankfurt am Main, etc., 183-189.

- KIKLEWICZ, A. (2005), Semantyka i metaforyczna konceptualizacja strachu w języku polskim, rosyjskim i niemieckim. W: *Slavia Orientalis*. LIV/2, 283-308.
- KNUUTTILA, S. (2004), *Emotions in Ancient and Medieval Philosophy*. Oxford, etc.
- KÖVECSES, Z. (1995), Anger: Its Language, Conceptualization, and Physiology in the Light of Cross-Cultural Evidence. In: Taylor, J. R./Mac-Laury, R. E. (eds), *Language and Cognitive Construal of the World*. Berlin/New York, 181-196.
- KÖVECSES, Z. (2000), Metaphor and emotion: language, culture, and body in human feeling. Cambridge, etc.
- KRASNOBAJEWA-CZORNA, Ż. [Краснобаєва-Чорна, Ж.] (2017), Прагматика страху в українській фраземіці. In: *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 5, 101-108.
- LAKOFF, G. (1987/2011), *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago, etc.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (2001), *Metafory w naszym życiu*. Warszawa, etc.
- LANGACKER, R. (2009), *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków, etc.
- LEWICKI, A. M./PAJDZIŃSKA, A. (1993), *Frazeologia*. W: *Współczesny język polski*. Wrocław/Warszawa, 307-326.
- LOWEN, A. (1991), *Duchowość ciała*. Warszawa, etc.
- LOWEN, A. (1992), *Język ciała*. Warszawa, etc.
- MAIA, B. (1998), The language of Emotions – „Metaphors”, „Scenarios” or „Metalanguage”? In: Lewandowska-Tomaszczyk, B. (ed.), *Lexical Semantics, Cognition and Philosophy*. Łódź, 203-218.
- MIKOŁAJCZUK, A. (2009), *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa, etc.
- MLYNARSKA-JURCZUK, A. (2016), Wstyd jako emocja ucieleśniona – twarz, ciało i role płciowe w procesie społecznej konstrukcji wstydu. W: *Dyskurs młodych andragogów*. Zielona Góra, 357-369.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, I. (1995), *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa, etc.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, I. (2000), *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Cz. II*. Warszawa, etc.
- ORTONY, A./CLORE, G. L. (1989), Emotions, Moods and Conscious Awareness. In: *Cognition and Emotion*. 3 (2), 125-137.
- OGAR, A. O. [Огар, А. О.] (2017), Ключові концепти українського дискурсу (концепти душа, серце, розум, доля, мати, любов/кохання, свобода). In: *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Філологія. 40, 91-98.
- PAJDZIŃSKA, A. (1991), Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. W: Bartmiński, J. (red.), *Językowy obraz świata*. Lublin, 87-109.
- RIBOT, T. A. (1912), *Z zagadnień psychologii uczuć*. Lwów, etc.
- RUSSELL, B. (1995), *Problemy filozofii*. Warszawa, etc.
- SŁOWNIK (2011), *Словник фразеологічних термінів сучасної української мови*. Т. I-II. Kiev, etc.
- SZPIETROWSKA, M. E./MISZTAŁ, H (2002), Neuropsychologiczny opis zaburzeń emocjonalnych w polskim piśmiennictwie klinicznym. W: *Neuropsychologia emocji*. Lublin, 81-102.
- TOKARSKI, R. (1999), Przeszłość i współczesność w językowym obrazie świata. W: Pajdzińska, A./Krzyżanowski, P. (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, 9-23.
- WIERZBIĆKA, A. (1971), *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa, etc.
- WIERZBIĆKA, A. (1995), Emotion and Facial Expression: A Semantic Perspective. W: *Culture and Psychology*. 1, 227-258.
- WIERZBIĆKA, A. (1999), *Język – umysł – kultura*. Warszawa.
- WITTGENSTEIN, L. (1953/1972), *Dociekania filozoficzne*. Warszawa, etc.
- ZAGRODZKA, J. (2011), Neurofizjologiczne mechanizmy zachowania emocjonalnego. W: Górska, T./Grabowska, A./Zagrodzka, J. (red.), *Mózg a zachowanie*. Warszawa, 359-378.